

УДК 130

Вернудіна І. В.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

Розглянуто теоретичні засади Харківської естетико-психологічної школи.

Ключові слова: філософія мови і мовлення, позасвідоме.

Рассматриваются теоретические основы Харьковской эстетико-психологической школы.

Ключевые слова: философия языка и речи, бессознательное.

In the article the theoretical principles of Kharkiv aesthetic-psychological school are examined.

Keywords: philosophy of language and speech, the unconscious.

На межі ХІХ–ХХ ст. у Харкові надзвичайно активно розвивалася університетська наука, пов'язана з іменами О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовського, М. Петрова, М. Луніна, М. Сумцова, О. Кірпічнікова, М. Архангельського, М. Бекетова та багатьох інших. Як зазначають автори раритетного видання «Історія міста Харкова за 250 років його існування...» (Х., 1912) Д. Багалій та Д. Міллер, ціла плеяда славетних учених Харкова розбудовувала не лише наукові традиції міста й усього Харківського регіону, а з'єднувала його «з тими центрами Росії та Західної Європи, де відбувалася наукова робота, надаючи йому значення наукового центра, починаючи від самого початку ХІХ ст.» [1, с. 620].

Завдяки кропіткій і сумлінній праці фахових учених, їх інтелектуальному потенціалу маємо сьогодні можливість оцінити розвиток і теоретичні напрацювання Харківської наукової школи, вплив їхніх ідей та концепцій на літературний і мистецький процес, на художній рух України межі ХІХ–ХХ ст. у цілому, у котрій органічно влилася самостійно постала Харківська естетико-психологічна школа. Як зазначає Л. Левчук, «серед естетичних шкіл України, які яскраво заявили про себе у першій половині ХХ століття, Харківська школа займає особливе місце. Це пов'язано, по-перше, із традиційно потужною роллю харківських учених у розвитку гуманітарних наук, а по-друге, із тим поштовхом, який надав подальшому виявленню їхнього творчого потенціалу О. Потебня – один із засновників лінгвістичної естетики» [2, с. 52].

Іменами учених, що представляють Харківську наукову традицію, варто виокремити теоретичну спадщину О. О. Потебні, Д. М. Овсянико-Куликовського, Б. О. Лезіна та П. К. Енгельмейера як таку, що становить непересічний інтерес з огляду на сучасний рівень естетико-психологічних досліджень та слугує подальшому «прирощенню знань» у цій царині.

Науковий доробок корифея у дослідженні мови, українського ученого-лінгвіста з яскраво означеним психологічним підґрунтям О. О. Потебні (1835–1891), європейський рівень і світове значення зробленого ним у галузі лінгвістики, мовознавства і мовлення становить і сьогодні непересічне значення. Вивченню феномену мови була присвячена наукова діяльність О. О. Потебні протягом цілого життя, адже людська мова є тим унікальним механізмом, що безперервно творить мовлення, і це виокремлює її серед інших вербальних комунікативно-знакових систем – природних чи «рукотворних».

О. О. Потебня – перший найзначніший теоретик лінгвістики в Україні та Росії, філолог, основоположник психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві, автор праць із загального мовознавства, фонетики, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови та мислення, філософ мови. Його наукові пріоритети втілені в низці найвідоміших робіт: «Думка і мова» (1862), «Нотатки про українську мову» (1870), «Із записок з російської граматики» (1874), «Психологія поетичного та прозового мислення» (1880), «Мова і народність» (1895), «Із записок з теорії словесності» (1905) та інших.

Саме О. О. Потебню слід вважати фундатором новітньої лінгвістики, зокрема Харківської лінгвістичної школи, ученим, який вплинув на розвиток провідних шляхів радянської лінгвістики ХХ ст. «Ідеї Потебні мали значний вплив на психологію і філософію, літературні теорії і деякі літературні напрями (наприклад, на російських формалістів). Проте праці Потебні практично невідомі на Заході. Щоправда, це не стосується його головних ідей у теорії мови. Прикладом тому є значний вплив концептуальних надбань Потебні, що його зазнав на собі Роман Якобсон та Празький лінгвістичний гурток (заснований 1926 року – І. В.). Роботи О. О. Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, у межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови» [3].

Ключова позиція Потебні-науковця вибудовувалася навколо базового положення про те, що **мова виступає не стільки засобом передавати думку, скільки засобом утворення її** (адже саме мова підтверджує кожний акт пізнання, вважав він, процес якого є суттєвим для людини, її духу), й загалом «загальнолюдська думка втілюється у мові» [4, с. 181]. Приділивши значну увагу питанням єдності свідомості та мовлення, взаємозв'язку мови та мислення, етнопсихології та психології творчості, в основі опрацювання яких – положення щодо провідної ролі мови у формуванні свідомості та мислення, О. О. Потебня занурився в площину дослідження розвитку й функціонування людської психіки. Він вважав, що генеза людської психіки має соціально-історичну обумовленість, а її розвиток тісно пов'язаний з мовою і мовленням, інтерпретуючи в цьому контексті погляди П. Любовського, І. Срезневського, В. Гумбольдта, Ч. Дарвіна, Г. Штейнталя, Г. Лотце, чії теорії зробили свого часу відчутний вплив на формування наукової позиції О. О. Потебні.

О. О. Потебня завжди сповідував інтегративну взаємодію мовознавства з психологією, що дало йому можливість з'ясувати, як виникла мова, як образ предмета за допомогою слова переходить в поняття про предмет і в чому сутність взаємозв'язку мислення з мовленням. Вивчення структури слова він поєднував з вивченням мислення, адже питання походження мови було для вченого суто психологічним. Глибокі думки висловив О. О. Потебня щодо феномену мови, її важливості й природної значущості як для окремої людини, так і для цілого етносу: «Якби мови були лише засобами означення думки вже готової, утвореної поза ними, ...а різниця між мовами лише зовнішня і суттєва, що прив'язаність до своєї мови є лише справа звички, позбавленої глибоких основ, то люди почали б змінювати мову з тією ж легкістю, як змінюють плаття» [4, с. 162]. У своїх роздумах щодо рідної мови О. О. Потебня виявляв психологізм найвищого гатунку: «Люди, за правилом, добровільно не відмовляються від своєї мови, між іншим у силу безсвідомого страху перед спустошенням свідомості (виділено нами – І. В.)» [4, с. 172].

Твердження О. О. Потебні, що мова – творить думку, живило й у подальшому теорію художньої творчості та знайшло свій послідовний розвиток у роботах його учнів і прибічників (Д. М. Овсяннико-Куликовського, О. Г. Горнфельда, В. І. Харциєва, Б. О. Лезіна, Т. І. Райнова та ін.), сприяючи виникненню самостійної галузі української науки – психології творчості.

Заснована послідовниками О. О. Потебні Харківська школа психології творчості основний зміст своєї наукової концепції виклала у восьмитомному виданні «Питання теорії і психології творчості», що видавалося протягом 1907–1923 рр. Сповідуючи історичний і генетичний підходи, враховуючи положення про важливість соціального чинника в генезі психіки, Харківська школа психології творчості досягла значних результатів у цілій низці дискусійних проблем. Загалом у дослідженнях цієї школи можна виокремити три головних напрямки: культурологічний, поетико-філологічний і власне психологічний [5].

Психологічний спектр досліджень Харківської естетико-психологічної школи максимально потужно представлений Б. О. Лезіним та Д. М. Овсяннико-Куликовським. Перший із них розвивав спільну для школи теорію «економії думки (мислення)», розробляв психологічні особливості особистості митця та специфіку перебігу творчого процесу; другий здійснив масштабний (хоча й доволі неоднозначний з точки зору наукової цінності) «культурфілософський» аналіз психотипів різних літературних героїв свого часу і, що значно більш важливо, розробив самостійну теорію позасвідомого.

Б. О. Лезіну належить значний теоретичний внесок у розбудову теорії «економії думки/мислення», що ґрунтувалась на сприятливій дії неусвідомлюваного в психіці людини. Останнє, за його переконанням, насичене процесами, які «страхують» функції свідомості, полегшуючи тим самим його «участь». Адже лише завдяки енергії неусвідомлюваного психічного розуму й вдається «економити» сили на процеси мислення, вивільняючи безліч

продуктивної енергії для творчості. Звідси – мова людини витрачає значно менше інтелектуальної енергії, ніж їй вдається «зеконотити», і ця збережена енергія йде на креативну діяльність: художню та наукову творчість. Ці погляди Б. О. Лезіна всебічно розгорнуто в його праці «Художня творчість як особливий вид економії думки» (Х., 1907).

Виходячи саме з принципу «економії мислення», Б. О. Лезін розмежував і розробив теоретичні основи розуміння особливостей не тільки художньої, а й наукової творчості. Завдяки працям ученого та його колеги Д. М. Овсянико-Куликовського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні загалом намітилося два титульні напрямки вивчення психології творчості: науковий та художній. У рамках мистецтвознавства початково дослідники Харківської наукової школи робили акцент на вивченні психології творчості художньої. Проте у зв'язку з розвитком природничих наук у межах цього напрямку виникла й зацікавленість специфікою наукової творчості. Учені, намагаючись виявити своєрідність кожного з видів творчості, порівнювали особливості їхньої природи, етапи процесу протікання, атрибутивні характеристики тощо.

Теоретична спадщина літературознавця, мовознавця, санскритолога, міфолога, сходознавця, історика культури, психолога, публіциста, педагога, співредактора журналу «Вестник Европы» (1912–1918), одного з найвідоміших розбудовників Харківської школи психології творчості Д. М. Овсянико-Куликовського (1853–1920) є особливо показовою. Його теоретичний доробок, як і концепція школи загалом, стали результатом лінгвістичних, психологічних, філософсько-культурологічних узагальнень та ідей кінця ХІХ – початку ХХ ст. в українській і європейській науковій думці.

Намагання здійснити «психологічний аналіз свого внутрішнього світу в його розвиткові» спонукали Д. М. Овсянико-Куликовського до написання «Споминів», які він занотовував протягом 1918–1919 рр. аж до самої смерті (мемуари підготувала до друку його дружина в 1923 р.). «Незакінчена ця книга належить до його найкращих творів», – абсолютно справедливо зазначає Ю. Манн [6, с. 23]. Цей інтроспективний «людський документ», цей «досвід „психоаналізу“, проведений над самим собою», як називав його автор, становить важливий матеріал-самодослідження, цікавий не лише з персоналістичної, а й з наукової точки зору. Серед багатьох розділів, присвячених етапам життя Д. М. Овсянико-Куликовського, тут містяться й такі знакові підрозділи: «Особисте», «Інтерес до аномального», «Інтерес до злочинного», «Перший комплекс», «Я» та «Мое» – Дитинство, Отроцтво, Юність», які багато що про нього пояснюють. Теоретик писав: «Я хотів би розкрити психологічний, особливо позасвідомий бік тих підсумків внутрішнього досвіду, котрі прийнято називати „світоспогляданням”. Я віддав би перевагу термінам „світовідчуття” й „соціальне самопочуття”. До їх складу входять і ті переживання, з яких утворились мої наукові й літературні устремління...» [7, с. 306].

Беззаперечною заслугою і суттєвою перевагою теоретичної концепції

Д. М. Овсянико-Куликовського є його позиція щодо продуктивної ролі позасвідомого в психіці людини; виявлення, завдяки його дії, приховано-обумовлених механізмів функціонування психіки; і найголовніше – значення позасвідомого в процесі творення художніх образів митцем. Учений констатував: «Погляд на позасвідому сферу як на величезну арену збереження й накопичення розумової сили належить до найпродуктивніших поглядів у сучасній психології» [8, с. 70]. Його учитель О. О. Потебня порівнював свого часу свідомість людини з малою сценою, «на котрій усі дійові особи поміститися не можуть, а зійдуть, пройдуть і підуть» [9, с. 91]. Тож величезний простір позасвідомого, зрощений з «малою сценою» свідомості, перебуває із нею у постійній дифузії та перманентному обміні дійовими «персонажами».

Так, виходячи з природи наших ментальних актів, уточнював дослідник, маємо змогу переконатися, що велика їхня кількість протікає позасвідомо, а у свідомості нерідко відбивається лише останній результат надскладних операцій, які здійснюються в царині позасвідомого *автоматично*, без розумово-психічних «витрат». Трактуючи позасвідоме, психолог визначав його як арену накопичення і збереження розумової сили, де здійснюються мисленнєві акти, проте абсолютно мимовільно. Тут зберігаються й різного роду асоціації, у тому числі й ті, що працюють на утворення мови, й має місце постійний перехід асоціацій з позасвідомого у свідоме і навпаки. Мірою діяльності позасвідомого слід вважати, за Д. М. Овсянико-Куликовським, той внесок, який ця сфера робить у свідоме: якщо у ньому багато апріорних категорій та загальних ідей, за допомогою яких матеріал упорядковується у свідомості, то робота позасвідомого значна і цінна. Якщо ж цей внесок бідний на такі категорії та ідеї і свідоме не одержує із позасвідомого об'єднувальних та упорядковувальних норм – значить його діяльність була непродуктивною.

Як відмічає О. Ладига, після смерті О. О. Потебні Д. М. Овсянико-Куликовський очолив психологічний напрям в українській гуманітарній науці. Використовуючи метод психологічного синтезу, який «на відміну від психологічного аналізу, передбачає зосередження уваги не на окремих елементах психіки, а на структурі особистості в цілому», він надавав «принципового значення цілісності й роздвоєності індивідуальності» [10]. У цьому ж психологічному контексті ним розкривалася психологічна сутність особистості й розроблялась концепція творчої особистості. Так, приступаючи до розроблення теорії художньої творчості, Д. М. Овсянико-Куликовський насамперед зазначив, що мистецтво глибоко закорінене в самому житті, у повсякденній діяльності нашої психіки, а його сутність та мета – осягнення шляхом образної та ліричної творчості «життя і духу людського».

Щодо креативної діяльності митця, за Д. М. Овсянико-Куликовським, то першочергово в ній виробляється й удосконалюється художній лад загальнолюдської думки, у побутовому розумінні представлений лише «натяками», фрагментами, деякими елементами художності, зазвичай латентними

й легко зникними. «Митець – це той з нас, хто уловлює образи, дані в буденному мисленні, прагне утримати їх і надати їм подальшого розвитку» [8, с. 88]. Справжні митці вирізняються тим, що схильні до повсякчасної «утилізації образів» з метою пізнання «людини і життя людського», причому цікавляться і займаються цим переважно «*як справою*, навмисне, свідомо і в певному розумінні – систематично». Абсолютно справедливо Д. М. Овсянико-Куликовський відзначає, що художник у процесі творіння віддає перевагу не «мові-думці», а образу, який для нього більш значущий і важливий. «Він володіє особливою пам'яттю на образи і може в цю хвилину й не затримувати їх, а лише побіжно відмітити й віддати на збереження у позасвідому сферу, звідки він завжди може знову викликати їх, коли виявиться необхідність» [8, с. 88]. Ці міркування вченого важко не визнати слушними.

Тож найбільш значущими чинниками, що їх розробляв Д. М. Овсянико-Куликовський, були такі: поєднання психології та лінгвістики; положення про активність психіки та її двомірну будову; теорія емоцій; теорія художньої творчості; етнопсихологічні ідеї. У цьому перелікові питань можна помітити і деякі спільні риси – історичний і культуротворчий підходи; акцент на ролі позасвідомого в психічному житті людини; розуміння психіки, мислення й мови як активних креативних актів тощо. Усі вони знайшли своє відбиття і розвиток у сучасних напрямках психології й психофізіології.

Наступністю наукових ідей позначені й праці П. К. Енгельмейера, завдяки яким відбулося оформлення й конституювання психології наукової творчості в самостійну галузь психологічного знання шляхом визначення власного предмета, завдань і методів дослідження: *предмет* психології наукової творчості – особистість творця, творчий процес і результат творчості; *завдання* психології наукової творчості – вивчення творчого процесу; *методи* дослідження – спостереження і самоспостереження, експеримент, репродуктивний метод.

Харківський дослідник П. К. Енгельмейер на початку ХХ ст. одним із перших зробив спробу побудувати своєрідну модель психології наукової творчості **еврологію** – науку про творчість, предметом, якої є *об'єкт, суб'єкт і процес творіння* [11]. На основі однакових суб'єктно-об'єктивувальних факторів творчої діяльності в техніці, мистецтві, релігії, науці П. К. Енгельмейер виводить поняття «творчість людини» в одну з фаз розвитку життя, для якої характерні такі типові ознаки: 1) штучність; 2) доцільність; 3) несподіваність; 4) цілісність.

За П. К. Енгельмейером, креативний процес – «триакт» – складається з 1) акту інтуїції і бажання; 2) акту знання і міркування; 3) акту вміння, які між собою щільно взаємодіють. Авторська концепція дослідника дала йому можливість розглядати «триакт» з психологічної точки зору: П. К. Енгельмейер розробив поняття інтересу в діяльності, який відіграє значну роль у вихованні та розвитку дитини.

Порівнюючи свій «триакт» з класифікацією «людських дарувань» І. Канта, П. К. Енгельмейер як психолог-практик здійснив «сортування» різних типів

особистостей за трьома критеріями: **геній, талант, рутина**. На формування виключних людських здібностей, на думку дослідника, у першу чергу, впливає середовище, у якому люди зростають, виховуються, навчаються. При цьому головну роль у становленні «правильних» переконань і творчих здібностей особистості він відводив школі.

Студіюючи різні сфери людської діяльності, художньої та наукової творчості, П. К. Енгельмейер запровадив у психологічну практику експериментальний метод дослідження, який полягав у вивченні актів творчості, автобіографій учених, художників, письменників, та узагальнив результати експериментальних завдань, тестів, інтерв'ю. Своїми розробками він дав поштовх створенню психології наукової творчості, спираючись на психологічні, соціологічні, гносеологічні знання. Наступність ідей П. К. Енгельмейера можливо помітити в роботах Я. А. Пономарьова, І. С. Сумбаєва, П. М. Якобсона та інших сучасних психологів.

Таким чином, у результаті сумлінної наукової діяльності О. О. Потебні, Д. М. Овсянико-Куликовського, Б. О. Лезіна, П. К. Енгельмейера уможливлено виділення цілого комплексу причин, що зумовили інституціалізацію психології творчості в межах діяльності Харківської наукової школи. Серед них варто назвати: використання специфічних методів дослідження; розвиток суміжних наук; по можливості, перевірку практикою; виділення спеціального предмета й формулювання теоретико-прикладних завдань дослідження тощо. Усе це дозволило новоствореній галузі психології творчості відокремити свій предмет дослідження від загальної психології й у подальшому розробляти теорію творчості комплексно, цілісно й системно.

В історичному контексті межі XIX–XX ст., коли українська естетика і психологія перебували в процесі активного становлення, внесок психолінгвістичної концепції О. О. Потебні в розроблення філософії мови і мовлення, «культурфілософії» (термін В. Крутоуса) і теорії позасвідомого Д. М. Овсянико-Куликовського, принципу «економії думки (мислення)» Б. О. Лезіна, «еврології» та «триакту» П. К. Енгельмейера в подальше розгалуження творчої проблематики, у використання наукової методології, самостійний поступ психології творчості як наукового надбання Харківської естетико-психологічної школи загалом важко переоцінити навіть з погляду сучасного етапу розвитку царини української гуманістики.

Література:

1. *Багалеї Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905 год) : в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х. : Изд. Харьков. гор. обществ. упр., 1912. – Т. 2.
2. *Левчук Л. Т.* Харківська естетична школа: перша половина 20 століття / Л. Т. Левчук // Духовність українства. – 2003. – Вип. 6. – С. 52–54.
3. *Левчук-Керечук Н.* О. О. Потебня і філософія мови : значення О. О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки XX століття [Електронний ресурс] / Н. Левчук-Керечук. – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV1_1996/13_levchuk-kerechuk_n.pdf. – Назва з екрану.

4. *Потебня А. А.* Язык и народность / А. А. Потебня // Мысль и язык / А. А. Потебня. – К., 1993. – С. 158–185.
5. Психологічна Харківщина : довідник / заг. ред. І. Ф. Прокопенко. – Х. : [б. в.], 1996. – 57 с.
6. *Манн Ю.* Овсяннико-Куликовский как литературовед : вступ. ст. / Ю. Манн // Литературно-критические работы : в 2 т. / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М., 1989. – Т. 1 : Статьи по теории литературы ; Гоголь ; Пушкин ; Тургенев ; Чехов. – С. 3–24.
7. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Воспоминания. Личное : (опыт психоанализа) / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Литературно-критические работы : в 2 т. / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М., 1989. – Т. 2 : Из «Истории русской интеллигенции» ; Воспоминания. – С. 309–314.
8. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Психология мысли и чувства. Художественное творчество / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Литературно-критические работы : в 2 т. / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М., 1989. – Т. 1 : Статьи по теории литературы ; Гоголь ; Пушкин ; Тургенев ; Чехов. – С. 57–123.
9. *Потебня А. А.* Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка / А. А. Потебня. – Х. : Изд. М. В. Потебни, 1914. – II, 162 с.
10. *Ладига О. І.* Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття. Д. М. Овсяннико-Куликовський : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ладига Олександр Іванович ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с.
11. *Энгельмейер П. К.* Эврология или всеобщая теория творчества / П. К. Энгельмейер // Вопросы теории и психологии творчества. – 1914. – Т. 5. – С. 131–262.